

MAQSUD QORIYEV IJODIDA TARIXIY SHAXS OBRAZI TALQINI

Anvar ALLAMBERGENOV,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Annotasiya: Maqola Maqsud Qoriyevning "Ibn Sino" romanidagi Beruniy obrazi talqinining tahliliga bag'ishlanadi. Romanda Beruniy yordamchi obraz sifatida tasvirlangan bo'lsa ham tarixiy shaxs va ulug' alloma ekanligi roman janri imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: epizodik obraz, muallif tili, personajlar tili, davr, tarixiy haqiqat, badiiy mahorat.

Abstract: The article analyzes the interpretation of the episodic image of Beruni in the novel by Maksud Koriev "Ibn Sino". Despite the fact that the image of Beruni in the novel is episodic, the author managed to reveal, within the limits of the novel's capabilities, his characteristic features as a historical personality and a great scientist.

Key words: episodic image, author's language, character language, historical period, historical truth, artistic skill.

Аннотация: В статье анализируется трактовка эпизодического образа Беруни в романе Максуда Кориева "Ибн Сино". Несмотря на то, что образ Беруни в романе является эпизодическим, автору удалось раскрыть в пределах возможностей романа его характерные особенности как исторической личности и великого учёного.

Ключевые слова: эпизодический образ, авторский язык, язык персонажей, исторический период, историческая правда, художественное мастерство.

Maqsud Qoriyevning "Ibn Sino" romani o'zbek adabiyotidagi Abu Rayhon Beruniy obrazi qatnashgan asarlardan biri. Romanda Beruniy obrazi epizodik qahramon sifatida keltirilgan. Qomusiy olimning salobati va salohiyatini yozuvchi mahorat bilan ochib bera olgan. Roman nomidan anglashilganidek buyuk bobokalonimiz, tib ilmining bilimdoni Abu Ali ibn Sino hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan bo'lsa-da, asarda uning zamondoshi Beruniy obrazi ham o'z aksini topgan. Epik turning salmoqli janri bo'lmish romanda bir zamon va bir makon farzandlari bo'lgan bu ikki ulug' zotning biri haqida so'z yuritilib ikkinchisi haqida to'xtalmaslik, albatta, mumkin emas edi. Ilmiy faoliyat qamrovi bir-birining o'ta yaqinligi, bir-biri bilan do'stona munosabatda bo'lganligi, bir ilmiy dargoh (Ma'mun akademiyasi)da faoliyat olib borganligi va shunga o'xshash bir qator omillar bu ikki daho obrazlarining yonma yon tasvirlanishiga sabab bo'lgan. Maqsud Qoriyev o'z Ibn Sinosining birinchi navbatda buyuk hakimligini, odamiyligini, insonparvarligini, ilmga hamisha ishtiyoqmandligini, ijodda shiddatkorligini boshqa bir usul va boshqa bir vositalar yoki bo'lmasa to'qima obrazlar orqali ham ko'rsatishi mumkin edi. O'z davrida ilm-fan sohasida Ibn Sino bilan bo'ylasha oladigan yagona shaxs Abu Rayhon Beruniy bo'lganligi boisdan muallif ulug' alloma obrazini epizodik qahramon sifatida bo'lsa ham kiritish vositasida Ibn Sino shaxsining ilmiy salohiyatini mukammal darajada ko'rsatib berishga erisha olgan.

"Roman voqeligiga kiritilayotgan har bir personaj goho sezilarli, goho ko'zga ko'rinar ko'rinar iplar bilan o'zaro bog'lanadi. Ular asarda muallifning badiiy niyati ijrosida muhim rol o'ynab, bosh konsepsiyaning amalga oshuviga xizmat qiladi. Har bir obrazning asardagi ishtiroki qay darajada qiymatga ega bo'lishidan qat'iy nazar bir-biri bilan chanbarchas bog'liq. Biri ikkinchini taqozo qiladi. Ularning barchasi asosiy maqsad sari jamlanadi, shu yo'lda jipslashadi. Ya'na romandagi har bir unsur, jumladan, har bir personaj, vaqt yagona markazga intiladiki (sentrostremitelnost), o'sha markaz sifatida muallif konsepsiyasini ko'rsatish mumkin."⁹Filologiya fanlari doktori Sanobar To'laganova ta'kidlagan "ko'rinar-ko'rinar iplar"ning romandagi robitasini Ibn Sino va Beruniylarning yozishmalari, savol-javoblarida ko'rishimiz mumkin. Tarixdan ham ma'lumki, bu allomalar bir-birlarini ko'rmasdan oldin asarlarini o'qishgan, bir-birlari haqidagi ovozalardan boxabar bo'lib turganlar maktublar yozishib, o'zaro savol-javoblar orqali ilmiy

⁹ Тўлаганова С. "Бадий асар морфологияси" Т.: 2016 "Турон замин зиё" 83 бет

muloqotga kirishgan. Savol-javoblardan bugungi kunimizga qadar o'n sakkiztasi yetib kelgan. Yozuvchi shu tarixiy faktdan ijodiy foydalanadi, ular faoliyatidagi bu ijodiy hamkorlikni roman syujeti zamiriga singdirib, yedirib yuboradi. Shu tariqa tarixiy voqelik, ikki buyuk olimning ijodiy faoliyatidagi mushtarak nuqtalar asarda o'zining badiiy ifodasini topadi.

Asarning "Majlisi ulamo" deb nomlangan ikkinchi bobida tarixdan ma'lum va mashhur bo'lgan Xorazmshoh hukmdor Abul Abbas Ma'mun tashabbusi bilan 1004 yili uning saroyida tashkil qilingan "Dorul hikma va maorif" deb nomlangan ilm maskani, undagi ilmiy hayot, ulamolar olib borayotgan tadqiqotlar, ular orasidagi bahs-munozaralarning jonli tasvirini ko'ramiz. Shu o'rinda adabiyotshunos Ibrohim Haqqulning quyidagi gaplari yodimizga keladi. "Bashariyat qadim Sharqdan har qancha minnatdor bo'lsa arziydi. Sharq barcha buyuk dinlarga beshik. Jahondagi eng mushtarak madaniyat, ilm-fan koshonalari dastlab Sharqda bino etilgan. Adabiyot, san'at, musiqa orqali o'zini tanishni inson ilk bora mashriqzaminda amalga oshirgan. Xullas, aytsa aytgulik haqiqat va hodisotlar ko'p. Ularga erishish qanday kechgan? Deyarli birortasi ham yengil va oson bo'lmagan. Hammasining ortida mashaqqat, fidoiylilik, azob-uqubat va shijoat yashirindir."¹⁰

"Majlisi ulamo"ga Abu Rayhon Beruniy rais bo'lganligi tarixdan ma'lum. Muallif asarda buni shunchaki xabar sifatida ta'kidlab qo'ymaydi. Beruniyning hatti-harakatlari, gap-so'zlari, boshqalarning unga bo'lgan munosabati va shu kabi ko'plab omillarni keltirib o'quvchida Beruniyning o'z davrida ilm-fanning yetakchi arbobi, boshqa olimlarning ustози ekanligiga o'quvchini ishontiradigan badiiy lavhalar, hayotiy tasvirlar yaratadi. Shuni unutmazlik kerakki, romanning bosh obrazi Ibn Sinodir. Yozuvchining mohirligi shundaki, bosh qahramon bilan bog'liq voqealar fonida Beruniy shaxsiga xos xususiyatlarni, u bilan bog'liq voqealarni ham tasvirlagan bunda bir voqeaning zamiridan chiqadigan xulosalar boshqa personaj (bu o'rinda Beruniy) va u bilan bog'lik voqealar xususida ham xulosalar chiqarishga imkon beradi. Ulug' hakim hazratlarining bag'ri keng inson ekanligidan dalolat beruvchi quyidagi voqeadagi Beruniyning olimlar peshvosi sifatidagi xususiyatlarini ko'rsatuvchi harakatlar va holatlar namoyon bo'ladi.

"Ibn Sino ulamoga murojaat etdi:

- Muhtaram Beruniy hazratlari shogirdingiz deb aytgan mana shu qarshingizda turgan inson mening qulim bo'lur, ijozatingiz bilan va sizlarning guvohligingizda shu daqiqadan boshlab uni ozod eturmen, agar rozi bo'lsa shogirdlikka olmoqchimen...

Ibn Sino Beruniyga, allomalarga nima deysizlar degandek qarab turdi.

-Bisyor savob ish qilg'an bo'lursiz, aytmasangiz ham barchamiz shogirdingiz deb o'ylaganmiz, - dedi Masihiy viqor bilan.

- Hazrat Ibn Sinoning takliflari ma'qul etilsin, - dedi Beruniy masalaga yakun yasaganday"¹¹

Olingan parchada ibn Sinoning ilmga ixlosmand qulini ozod qilishi tasvirlanadi, agar u rozi bo'lsa uni o'ziga shogird qilib olish fikrida ekanligi ta'kidlanadi. Bu o'rinda hakimning ilmga va ilm ishtiyoqidagilarga bo'lgan alohida bir mehri va g'amxo'rliги o'zining badiiy ifodasini topadi. Va shu asnoda orqa plandagi Beruniy obrazining biz yuqorida ta'kidlagan qirralarini ko'rsatadi, uning olimona salmoqli so'zini, boshqaruvchilarga xos bo'lgan yakunlovchi gapini keltiradi. Shu o'rinda o'ylashga, mulohaza qilishga chorlovchi bir fikr paydo bo'ladi. Shu davrada Abu Nasr ibn Iroq, Abu Sahl Masihiy, Abu Xayr Hammor kabi ustoz allomalar bor edi. Nega endi muallif masalaga yakun yasaydigan so'zni Beruniy tilidan beradi? Chunki mana shu oddiy holat tasviri Beruniyning mavqeyini, uning ayrim harakter xususiyatlarini ko'rsatadi va ayni paytda bizning yuqorida ta'kidlagan fikrlarimizga bir dalil bo'la oladi. "Ba'zan badiiy asar syujetida shunday vaziyat vujudga keladiki, ikkinchi darajali qahramonlar bosh qahramonlarga ergashib qolmasdan voqealar tizginini o'z qo'liga olib, asardagi boshqa ishtirokchilarni o'z ortidan ergashtirishi mumkin".¹² Roman syujeti taqozosiga ko'ra aynan "Majlisi ulamo" bobida voqealar rivojida Beruniy obrazi oldinlab ketganday tuyuladi. Bu muallifning bosh qahramon Ibn Sino borasidagi maqsadini amalga oshirish uchun bir vositadir. Asar boshidan Beruniy epizodik xarakterdagi personaj sifatida birda eslanib, birda eslanmay kelayotganiga bo'lsa, ayni bobda unga salmoqli badiiy funksiya yuklanib, u faollashadi. Bu funksiya Ibn Sinoning ilm olamidagi mavqeyini ko'rsatishdan iborat. Har qanday narsaning yutug'i,

¹⁰ Иброҳим Ҳаққул "Мушхоҳада ёғдуси" Т.: "Тафаккур" нашриёти 2019 й. 17-18 бетлар

¹¹ Қориев М. "Ибн Сино" "Шарқ" нашриёт-матбаа контсерни бош тахририяти Т.: 2000 й. 112 бет

¹² Тўлаганова С. "Бадий асар морфологияси" Т.: 2016 "Турон замин зиё" 94 бет

oshig'i-yu, kami qiyosda, taqqosda yaqqol ko'rinadi. Ibn Sino bilan shu davrda faqatgina Beruniygina tenglasha olishi mumkin edi. Asarning bosh qahramoni sifatida Ibn Sino shaxsi tanlanib, birinchi planga olib chiqilganidan keyin tarozu posongisi Beruniy tarafiga emas, hakim tarafiga ko'proq og'adi. Muallifning so'zda saxiyligini bugungi kunimizga qadar boshqa bir mualliflar asarlari orqali faqat ismlariyu asarlarining nomlari yetib kelgan ulamolar ta'rifidan sezamiz. "Yozuvchining badiiy voqelikni xolisona tasvirlash tamoyillari tarixiy shaxslarni tanishtirish yoki ma'lum bir ijtimoiy-maishiy masalani bayon qilish jarayonida yaqqolroq ko'zga tashlanadi."¹³ Buni biz Majlisi ulamodagi olimlarni qator sanashida ko'rishimiz mumkin. U yerda o'n bitta olim birma-bir tilga olinadi. Sanoqdan so'ng allomalarning mubohasasi-yu munozarasi boshlanadi. Yozuvchi Beruniyni o'quvchi ko'z oldida xolis fikr yurtuvchi shaxs, ilmi insonlarni qadrllovchi olim, yaxshi do'st, mohir notiq sifatida gavdalandiradi. Muallif asl maqsadi ham bizningcha shunday. Yuqoridagi bir misolda Ibn Sino faolroq tasvirlangan bir parchani keltirgan edik. Unda Beruniyning o'quvchi uchun yashirin qirralari namoyon bo'lgan bo'lsa, quyida Beruniy faolroq qatnashgan parchada Ibn Sinoning olimlik qiyofasi yorqinroq ko'rinadi:

"Ibn Sino javob uchun og'iz juftlagan ham ediki, uning o'rniga Beruniy javob qildi:

- Ibn Sino hammadan burun faylasuf, kimyo, al-jabr, tabiat ilmidan ham xabardor, ilmning ko'p qirralariga oid yozgan risolalari qo'llardan qo'llarga o'tib yurur, tabobat sohasida hozir uning oldiga tushadurg'oni yo'qdur, desam yanglish bo'lmas. Bu qiyosdan Masihiy hazratlari xafa bo'lmas, deb o'ylayman. Nima qilsa ham Ibn Sino sodiq shogirdlari-ku?!

- Juda oshirib yubordingizlar, sizlar o'ylagancha ermas, - dedi biroz xijolat chekib Ibn Sino."¹⁴

Yozuvchi kenglik va tenglik, kimgadir imkon berish, ba'zi o'rinlarda o'zini chetga olish va kerak joyida sukut saqlay bilish kabi fazilatlarini qisqa ko'rinish, oniy bir tasvirlar, qahramonlarning imo-ishora harakatlari orqali Beruniy obraziga singdirib yuboradi. Romanning 117-sahifasida Ibn Sinoning Xorazmshoh saroyida ilm majlisidagi ilk daf'a qatnashishi tasviri beriladi. Shoh Ma'munning o'rta tashlagan savoli va unga Ibn Sinoning javob berishigacha bo'lgan lahzalik vaziyat yuqoridagi so'zlarimiz tasdig'idir. Bag'oyat siqqlik bilan, ixcham tarzda orqa fonda turgan qahramonning, qahramon bo'lganda ham uncha-muncha qahramon emas dunyo tamaddunida o'z nomini oltin harflar bilan yozib qoldirgan shaxsning ulug'vorligini ochib berishga harakat qilgan va buning uddasidan imkon qadar chiqqan. Maqsud Qoriyev tarixiy davrni tasvirlashga bel bog'lab, o'ta ma'suliyatli ishni o'z zimmasiga olgan ekan, tarixiy shaxslar, ulug' allomalar, daho zotlarning hayotini yoritish kabi mashaqqatli ish bu ma'suliyat yukini yana ham zalvorli qiladi. Ibn Sino obrazini tarixiy shaxs Ibn Sino darajasida yoritishga roman janri imkoniyatlari bemalol yetadi. Asarni diqqat bilan o'qir ekanmiz, unda biz tarixdan bilgan alloma Abu Rayhon Beruniyni ham ko'ramiz, qolaversa, Abu Ali ibn Sino uchun jonkuyar bir do'st bo'lganligini ham o'zimiz uchun kashf etamiz. Jahon olimlari tomonidan "Dunyo fani tarixida XI asrning birinchi yarmi Beruniy davridir"¹⁵ degan e'tiroflarni, uning ilm fan sohasidaga qo'shgan ulushini ham esdan chiqarmagan yozuvchi buni ikki daho diologlarida bir-biriga aytilayotgan xabar tarzida, ma'lumot tarzida asar qatiga kiritib yuboradi. Masalan, Beruniyning yer shari shaklini ilk bor yasagan olim ekanligi haqidagi fikrni quyidagi suhbat asnosida obrazlar tilidan ta'kidlab ketadi.

- "Siz quyosh og'ishi uzoqligini aniqlashda Yunon va Sharqdagi boshqa ilmdorlardan ancha oldinga o'tib ketibdursiz, - dedi Ibn Sino allomaga tan berganday.

- Men sizga yo'lingiz tushub qolsa rasadxonamizda turgan ona yerimizning ko'rinishini ifoda etuvchi kurrani ko'rsaturmen, shogirdlarim birlan birga yasadik uni. Ha, bu birinchi bor qilg'on ibratomuz ishimizdir."¹⁶

Oddiy suhbatday tuyulishi mumkin bo'lgan yuqoridagi diolog zamirida katta ma'no mujassam. Birinchidan Beruniyning kuzatishlarini Ibn Sino tomonidan e'tirof etilishi, uning Yunon va Sharqdagi boshqa ilmdorlardan ancha ildamlab ketganligining ta'kidlanishi Beruniyning yordamchi qahramon ekanligidan qat'iy nazar, bari bir o'z darajasidan tushirilmaganligini ko'rsatadi. Obraz yaratishda tarixiy shaxs shaxsiyati va maqomiga putur yetkazilmagan. Ikki daho zot kechinmalari ichki

¹³ Каримов Б. "Янгиланиш соғинчи" Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси "Адабиёт жамғармаси" нашриёти Т.: 2004 й. 40 бет

¹⁴ Қориев М. "Ибн Сино" "Шарқ" нашриёт-матбаа контсерни бош тахририяти Т.: 2000 й. 115 бет

¹⁵ То'ғайев В. "Абу Райхон Беруний" "Тafakkur" nashriyoti Toshkent 2015-yil 11-bet

¹⁶ Қориев М. "Ибн Сино" "Шарқ" нашриёт-матбаа контсерни бош тахририяти Т.: 2000 й. 151 бет

monologlar orqali berilgan o‘rinlar ham g‘oyat latif, nihoyatda ta’sirli. Bu ichki monologlar haqiqiy e’tirof, chin xavas tarzida yangraydi. Asardagi bu monologlar muayyan maqsadlarga xizmat qiladi. Ular o‘quvchiga chin do‘stlik, olimning olimga e’tirofi, bir kishi ikkinchisining mehnatini qadrlashi, xavas qilishi singari ijobiy fazilatlarni singdiradi. Ikkinchidan, romandagi bunday lavhalar tarixiy shaxslar obrazlarini o‘quvchilarga yaqinlashtiradi, kitobxonlarda mazkur ajdodlarimiz bilan faxrlanish hissini uyg‘otadi ularga nisbatan hurmat va mehr tuyg‘usini shakllantiradi. Ibn Sinoning quyidagi ichki monologiga diqqat qilaylik: “Beruniyning iste’dodiga tan bermay bo‘lmas. Xorazm shohining kutubxonasidagi barcha kitoblarni shimirib o‘qigan. Arab, so‘g‘diy, fors, suryoniy, yunon, hind qadimiy yahudiy tillarini biladi, o‘qiydi, yozadi. Demak, uning o‘qig‘onlari menikidan ko‘p. Ayniqsa, yunon zabonini bilishi, Arastu, Aflotun, Jalinus risolalarini o‘sha tilda o‘qiy olishi hayratlidir. Yulduzshunos, mingdan ortiq yulduzning joylashishi, hajmini aniqlagan. Buning uchun aql, zehn, daholik darkor. Ofarin, Beruniy!”¹⁷

Umuman olganda, Maqsud Qoriyev romanida Abu Rayhon Beruniy obrazini epizodik xarakterda ekanligi uning to‘laqonli tarixiy shaxs sifatida tasvirlanishiga to‘sqinlik qilmagan. Uning ulug‘ olimligini, chin do‘st ekanligi, ochiqko‘ngil insonligi, fasohat va farosat bobida o‘ziga xos shaxsligi, teran tafakkur egasi ekanligini qahramonlar va muallif tilidan, aytilgan so‘zlar, obrazlarning hatti-xarakatidan, turli xil vaziyatlar va holatlardan kelib chiqqan holda ko‘rsatib bera olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qoriyev M. Ibn Sino. “Sharq” nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati. Toshkent 2000-yil.
2. To‘laganova S. Badiiy asar morfologiyasi. Toshkent-2016-yil “Turon zamin ziyo”
3. Haqqul I. Mushohada yog‘dusi. Toshkent: “Tafakkur” nashriyoti 2019-yil
4. Karimov B. Yangilanish sog‘inchi. O‘zbekiston yozuvchilari uyushmasi “Adabiyot jamg‘armasi” nashriyoti, Toshkent 2004-yil.
5. To‘rayev B. Abu Rayhon Beruniy. Toshkent: “Tafakkur” nashriyoti 2015-yil

¹⁷ Қориёв М. “Ибн Сино” “Шарқ” нашриёт-матбаа контсерни бош таҳририяи Т.: 2000 й. 126 бет